

crkva u svijetu

POGLEDI

SUBJEKTIVIZAM I INDIVIDUALIZAM U FILOZOFIJI NIKOLAJA BERDJAJEVA

Ivan Devčić

Berdjajev se nije bavio subjektivizmom i individualizmom samo u svojoj prvoj knjizi *Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji* (Petrograd, 1901); to je ključni problem cijele njegove filozofije, crvena nit koja cijelom Berdjajevljevu djelu daje unutrašnje jedinstvo i cjelovitost. U ovom ćemo članku nastojati pokazati kako se taj problem postavlja u Berdjajevljevoj filozofiji i kako ga on u toku svojega filozofskog razvoja pokušava riješiti.

1. Primat socijalnog i univerzalnog

Godine 1894. Berdjajev u Kijevu pristupa marksističkom pokretu, i to njegovoj kritičkoj struji. Svojim filozofskim radom uključuje se on u ondašnju raspravu između marksista i narodnjaka.¹ U već spomenutoj knjizi *Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji* Berdjajev se razračunava s N. K. Mihajlovskim, jednim od vodećih teoretičara narodnjaka. Mihajlovski je pitanje o pomirenju subjektivne i objektivne istine tako riješio, da je od spoznavajućeg subjekta tražio visoki etički stupanj. Za nj je etička osoba kriterij istine, koja je uostalom uvijek relativna, jer čovjek može spoznati samo ono što može dohvatiti sa svojih pet osjetila. U odnosu između individuuma i društva Mihajlovski ne vidi nikakve mogućnosti, kako se njihovi interesi mogu pomiriti: Ili napreduje društvo a nazaduje osoba ili napreduje osoba a nazaduje društvo, treće alternative nema.

¹ Narodničestvo je bilo oblik predmarksističkog socijalizma koji se sredinom šezdesetih godina prošlog stoljeća počeo širiti u Rusiji. Nastalo je u intelektualnim krugovima kao pokret približavanja narodu. Svoj je socijalni ideal vezalo uz rusku obščinu (seoska zajednica), koju je — za razliku od ortodoksnog marksizma — željelo osloboditi i sačuvati.

Berdjajev pobija Mihajlovskog sa stajališta kriticisma i marksizma. I prema njemu nema istine bez odnosa prema subjektu, ali to je Kantov transcendentni subjekt. Mihajlovski je pogriješio što je istinu učinio ovisnom o psihološkom subjektu koji je individualan i promjenjiv. Ali, istodobno Berdjajev ističe da uz transcendentni postoji i psihološki apriori, koji uvjetuje spoznaju istine. Čitav problem leži u tome kako se ta dva apriori mogu pomiriti. Mihajlovski je vidio mogućnost tog pomirenja u harmoničnoj osobi, ali je ta osoba za Berdjajeva samo neka biološka apstrakcija. Mihajlovski naime nije svjestan, misli Berdjajev, da je čovjek sa svojom psihom proizvod njegove socijalne sredine, grupe ili klase kojoj pripada. Zato se prema Berdjajevu mogućnost pomirenja transcendentnog i psihološkog apriori mora tražiti u klasi, a ne u individualnom

čovjeku. Mogućnost tog pomirenja dana je samo onda ako postoji neka klasa u kojoj su njezini subjektivni interesi identični s univerzalnim interesima čovječanstva. Na sadašnjem stupnju razvoja to je Marxov proletarijat, »u kome se *individualno-psihološka svijest poklapa s transcendentnom logičkom i etičkom svijesti*, zbog čega proletarijat u svome mišljenju postiže istinu, a u svome djelovanju moralno dobro.«² Zato prema našem autoru samo onaj čovjek može spoznati istinu čija je psiha u skladu sa psihom proletarijata. Dakle, za razliku od Mihajlovskog, koji je svoju spoznajnu nauku pokušao utemeljiti na harmoničnoj osobi, Berdjajev vidi rješenje u harmoničnoj klasi, od koje osoba posve ovisi.

To podvrgavanje osobe pod klasu i društvo dolazi također do izražaja u Berdjajevljevoj kritici individualizma Mihajlovskoga kao i u individualizmu općenito. Iako on tvrdi da su osoba i društvo, odijeljeni jedno od drugoga, samo idealne i biološke apstrakcije bez ikakve sociološke vrijednosti, ipak na kraju društvo dobiva prvenstvo pred osobom. Tako nije konkretni čovjek subjekt svoga mišljenja i htijenja, nego društvo koje u njemu misli i hoće. Univerzalna socijalna volja konstituira psihičku osobu i determinira njezinu slobodu, koja je uostalom samo psihička kategorija. Na taj način nema nikave suprotnosti između društveno-povijesnog determinizma i individualne slobode, jer ova može samo ono htjeti što društvo hoće. To nije fatalizam, jer je ta univerzalna društveno-povijesna volja, koja sve živo prati, neka dobra volja, koja historijski proces zakonito i svrhovito vodi svome cilju — kraljevstvu čovječstva u smislu Kantova etičkog imperativa.³

Na taj način svodi Berdjajev subjektivno i individualno na objektivno i opće. On se svjesno opredjeljuje za radikalni univerzalizam, u kojemu vidi posljednju riječ suvremene filozofije. »Najsvetiji ideali osobe, sve

² F. A. Lange und die kritische Philosophie in ihren Beziehungen zum Sozialismus, in: *Neue Zeit* 18 (1899—1900) 132—140, 164—174 i 196—207, ovdje 203 sl.

³ Negativne pojave u povijesti ne znače prema Berdjajevu da napretka nema, nego da to ne nije još posve pobijedio. Prema njemu je čak kapitalizam napredak, i to ne samo stoga što će prijeći u svoju suprotnost, u socijalizam, nego jer je on uistinu stvarno poboljšanje u usporedbi s oblicima privrede koji su mu prethodili. Usp. *Sub-ektivizam i individualizam v občestvennoj filosofii*, Petrograd 1901, 138. Za razliku od ortodoksnog marksizma Berdjajevljevi se optimizam ne temelji na poznatom načelu »što gore tim bolje«, nego »što bolje tim bolje«.

uzvišeno u životu čovjeka za što se isplati živjeti, sve je to rezultat prilagođivanja općem, povezivanja s univerzalnim, koje se nalazi izvan uskog horizonta individuuma, izvan njihovih malih individualnih interesa.«⁴ Individualizam proizvodi samo apstrakcije i iluzije i završava u konačnici u nihilizmu i anarhizmu.

2. Etički primat osobe

Međutim to Berdjajevljevo shvaćanje dolazi u krizu već 1901. god., dakle u istoj godini kad se pojavila njegova prva knjiga. Članci *Borba za idealizam* (1901), *O filozofiji tragedije* (1902) i *Etički problem u svjetlu filozofskog idealizma* (1902) predstavljaju pokušaj ponovnog vrednovanja subjektivnog i individualnog. Tako etika dobiva prvenstvo pred ontologijom, pri čemu Berdjajev u etičkom vidi prije svega individualni problem koji se sastoji u odnosu empiričkog i noumenalnog »ja« u čovjeku. Sloboda je princip samoodređenja čovjeka i simbol njegova unutarnjeg stvaralaštva. Osoba ima etički primat nad društvom i dužna se je suprotstaviti izvanjskom tradicionalnom moralu. Berdjajevu je ideal »jaka osoba«, koju on poistovjećuje s Nietzscheovim »natčovjekom«, isključujući iz toga svaki oblik biologizma.

Sudbina je čovjeka u svijetu tragična; ta tragedija može biti nadvladana samo u Kantovu noumenalnom svijetu i u Platonovu svijetu ideja, koji je Berdjajev u svojoj prvoj fazi u ime konsekventnog monizma nijekao. To dovodi i do relativiziranja vjere u kozmičko-historijski progres, koju je on u svojoj prvoj fazi nepokolebljivo ispovijedao i s čime je njegovo antipersonalističko shvaćanje bilo posebno povezano.

Iznesene ideje predstavljaju neke bitne elemente personalizma. Ali uz te izrazito personalističke tendencije ima u Berdjajevljevu polazištu također mnogo nejasnog i dvoznačnog, u čemu se odražava utjecaj Kanta i njemačkog idealizma. Tako Berdjajev tvrdi da su osoba i sloboda identične s univerzalnim moralnim zakonom i da je subjekt toga zakona nad-individualna svijest, kojoj u metafizici odgovara svjetski duh, koji se u moralnom djelovanju osobe ostvaruje. Nije jasno na čemu se tu temelji subjektivnost i individualnost osobnog duha.

3. Metafizički individualizam i monopluralizam

1904 god. donosi radikalni preokret u Berdjajevljevu misaonom razvoju. On odbacuje kriticism i marksizam, a njegovo zanimanje za kršćanstvo postaje sve življe. Paralelno s time i njegovo nijekanje općeg i univerzalnog u korist individualnog i pojedinačnog.

Kriticističkoj i idealističkoj gnozeologiji predbacuje sada Berdjajev da ona svodi bitak na ideje i kategorije iza kojih je praznina. Ta spoznajna nauka nije u stanju da probije začarani krug pojmova i da nađe put do stvarnosti, do dubine bitka. Na taj način transcendentalizam i idealizam potvrđuju pozitivizam, koji niječe metafiziku.

⁴ *Sub-ektivizam i individualizam*, nav. dj., 170.

Dok je još u članku »Etički problem u svjetlu filozofskog idealizma« (1902) tvrdio da se, polazeći od Kanta, etički problem može ne samo formalno utemeljiti nego i sadržajno odrediti, sad je Berdjajev uvjeren, da Kantova etička nauka nije ništa drugo nego opravdanje »malograđanštine« modernog društva, zbog čega joj ostaje nedokučiva bit etičkog problema, koju spoznaju samo »ljudi tragedije«, tj. oni koji snažno doživljavaju sudbinu individualnog u svijetu, kao što su npr. Dostojevski, Nietzsche i Šestov.

Zbog njegova antimetafizičkog i antipersonalističkog stajališta Berdjajev odbacuje i marksizam, koji afirmira »prividno-stvarni život na zemlji pokraj i protiv religioznog smisla života«,⁵ i u kojemu se ljudska osoba »nikad ne pojavljuje kao cilj nego uvijek samo kao sredstvo«. ⁶

Protiv svakog pozitivizma i materijalizma tvrdi Berdjajev kategorički da svako nijekanje transcendentnog, izvanvremenskog i izvanprostornog bitka osobe vodi u iluzionizam i nihilizam. Time se on opredjeljuje i za pluralističku viziju svijeta: »Svijet se pretvara u fikciju, ako se ne stavimo na stajalište individualističke i dosljedno pluralističke metafizike.«⁷

Do spoznaje bitka kao individualne duhovne supstancije dolazimo polazeći od neposredne, prvotne svijesti o našem duhovnom »ja«. Mi smo neposredno svjesni našeg duhovnog »ja«, koje je neponovljivo, supstancijalno i iz prirode neizvedivo. U toj spoznaji i samosvijesti Berdjajev vidi uzor svakog bitka: »Svaki je bitak svijest (soznanie), svaki je bitak živ i individualan, tj. svaki je bitak konkretni duh, živa individualna supstancija.«⁸

Bitna svojstva tako shvaćena bitka jesu cjelovitost, supstancijalno jedinstvo, neizvedivost iz vanjske neindividualne prirode, jedinstvenost. To znači: »Individualnost je bitak u sebi i sva njezina stanja, njezini stvaralački akti, njezina suradnja s drugim pretpostavljaju tu njezinu metafizičku prirodu: ona ne može biti proizvod izvanjskih tokova i procesa.«⁹ Ma što god čovjek o sebi mislio i sudio, on uvijek živi od te neposredne svijesti da je metafizičko biće, da korijeni njegove osobe leže dublje od biologije i psihologije. To znači da je osoba noumenalnog porijekla, što Berdjajev naziva i preegzistencija.

Glavna je kategorija Berdjajevljeve metafizike u toj fazi *supstancija*, koju on shvaća kao živi aktivni duh, bez koje nijedan proces ni akt nije moguć. Supstanciji je svojstvena sloboda, koju Berdjajev određuje kao »*supstancijalnu moć*, stvaralačku silu duhovne egzistencije, koja iz sebe stvara budućnost«. ¹⁰ Istodobno on ističe da je sloboda iracionalna moć koja može proizvesti kako dobro tako i zlo. Zato je ona misлива samo u iracionalnom i alogičkom shvaćanju bitka.

Svijet je spiritualistički i panpsihistički sistem tih supstancija ili monada koje uzajamno jedna na drugu djeluju. Duša svijeta je nositeljica jedin-

⁵ *Novoe religioznoe soznanie i obščestvennost*, Petrograd 1907, 73.

⁶ Isto, 75.

⁷ *Sub specie aeternitatis*, Petrograd 1907, 269.

⁸ Isto, 171.

⁹ Isto, 173.

¹⁰ Isto, 186.

stva. Ujedno Berdjajev tvrdi da je princip tog jedinstva Bog, najviša duhovna supstancija, u kojoj je dana punina svakog bitka i prema kojoj mnoštvo supstancija u svijetu »kao k svome zadnjem savršenstvu i cilju, k svojoj konačnoj afirmaciji teži«. ¹¹ Tako pluralizam postaje monoplu-ralizam.

Berdjajev želi dakle na religioznoj bazi pomiriti individualno i univerzalno. Religija je po svojoj biti »individualna, jer objavljuje tajnu osobne sudbine, i univerzalna, jer povezuje sudbinu osobe sa smislom svijeta, s univerzalnom, jedinom osobom«. ¹² Religija je objava Logosa, u kojemu se »priroda moje osobe tajanstveno povezuje s prirodom svemira«. ¹³ Krist je inkarnirani Logos. Zato je njegova osoba princip i uzor tog pomirenja.

Taj religiozni univerzalizam Berdjajev će poslije označiti kao konkretni univerzalizam, koji se ne suprotstavlja osobi, nego je pretpostavlja. Tome se univerzalizmu suprotstavlja onaj univerzalizam koji je nastao kao posljedica grešnog pada. Taj pad prvotno nema moralni, nego religiozno-metafizički smisao. Za njega je kriva duša svijeta, ali i svaka pojedinačna supstancija. Logički i moralni zakoni, prostor i vrijeme, država i društvo, sve što ima obilježje općeg i općevažećeg jest posljedica grešnog pada. Isto tako je i racionalizam, u što Berdjajev ubraja kako idealizam tako i kriticizam i pozitivizam, ne samo lažna spoznajna teorija nego i lažno, grešno stanje bitka. Stoga je potrebno prije izmijeniti bitak, da bi se nadvladao racionalizam. ¹⁴ Potrebno je stvoriti *sobornost* — kozmičko-crkveno zajedništvo. U takvom zajedništvu, koje nije ni racionalno ni iracionalno, nego mistično i nadracionalno, spoznajni subjekt nije »ja« u Cartezijevu smislu, nego »mi«, tj. sama zajednica: »Ne: ja mislim, nego mi mislimo, tj. misli zajednica u ljubavi; ne dokazuje mišljenje moju egzistenciju, nego volja i ljubav.« ¹⁵ U takvom zajedništvu spoznaja je neposredna, intuitivna, bez pojmovnog posredovanja.

¹¹ Isto, 184.

¹² *Novoe religioznoe soznanie i obščestvennost*, nav. dj., XVIII.

¹³ Isto, XIX.

¹⁴ Za Berdjajeva dakle opće ili univerzalno ima i ontološko značenje, a ne samo gnozeološko i subjektivno kao kod Kanta i Schopenhauera. U tom smislu piše Schultze: »Für Kant hat das Apriori wesentlich logische und allgemeine Bedeutung, für Schopenhauer jedoch sind die apriorischen Formen psychologisch und individuell. Berdjajew nun betont, dass Raum und Zeit, Materie und die Gesetze der Logik, alles zur Seelensphäre gehörige, nicht bloss Zustände des Subjekts seien, sondern des Seins selber, wenn auch krankhafte Zustände.« B. Schultze, *Die Schau der Kirche bei Nikolai Berdjajew*, Roma 1938, 28.

¹⁵ *Russkaja ideja*, Pariz 1946, 163. Homjakov je prvi razvio ideju *soborne*, crkvene gnozeologije. Crkva je za njega prvotna stvarnost, u svjetlu koje se svaka stvar objašnjava. Crkva nije autoritet, nego izvor svjetla. Ona je duhovni organizam — živo jedinstvo u mnoštvu razumnih stvorenja koja žive po milosti. Takva sobornost je ontološka pretpostavka Homjakovljeve gnozeologije. To znači »che la struttura stessa della coscienza umana è collegiale, espressione della Sobornost.« P. Evdokimov, *Cristo nel pensiero russo*, Roma 1972, 70. Kantovo razlikovanje između Verstand-a (nositelja kategorija) i Vernunfta (nositelja ideja) pretvara se kod Homjakova u logičko-diskurzivni razum s jedne strane i u inteligenciju u Kristu obnovljenu i vjerom rasvjetljenu s druge strane. Prvi je »mali razum«, izvor racionalizma, dok je ovo drugo »veliki crkveni razum«, izvor integralnog znanja. Na taj način je integralna spoznaja istine moguća samo kroz vjeru.

Na taj se način Berdjajev stavlja na stranu gnozeološkog voluntarizma, koji je svojstven gnozeologiji slavofila i čitavoj ruskoj filozofiji. Spoznaja je neodvojiva od usmjerenosti čovjekove slobode, od njegova egzistencijalnog stava i od stupnja zajedništva. Da bi potpuna spoznaja bila moguća, potrebna je vjera, a to znači odreknuće od »malog razuma« i prihvaćanje »velikog crkvenog razuma«, što pretpostavlja nadvladavanje racionalizma.

Iako Berdjajev *sobornost* opisuje kao neko mističko i nadracionalno zajedništvo, čini se ipak da njegov metafizički voluntarizam teško može izbjeći iracionalizmu, koji čini uzaludnim¹⁶ sav njegov napor da afirmira individualno i da putem ljubavi dođe do istine. Problematično je također kako se s personalističkim idejama mogu pomiriti panpsihistički elementi, koji su svojstveni antipersonalističkim filozofijama (Platon, Plotin, Schelling, Solovjev), od kojih ih naš autor i preuzima. To pokazuje da ni u ovoj fazi svoga razvoja Berdjajev ne uspijeva posve riješiti pitanje odnosa između subjektivizma i individualizma na jednoj i objektivizma i univerzalizma na drugoj strani.

4. Egzistencijalistički personalizam

Čitavo dosadašnje Berdjajevljevo nastojanje išlo je za tim kako pronaći srednji put između subjektivizma i objektivizma, individualizma i univerzalizma, koji svaki na svoj način pretvaraju bitak u fikciju, potvrđujući tako staru izreku da se krajnosti dodiruju.¹⁷ U filozofiji Berdjajevljeva zrelog razdoblja (1913—1914) taj srednji put predstavlja egzistencijalistički personalizam. Berdjajev je uvjeren da u osobi leži mogućnost pomirenja tih ekstrema, jer je osoba »individualno neponovljiva, jedinstvena, različita od svega ostaloga svijeta i univerzalna po svome sadržaju, sposobna da zagri svijet svojom ljubavlju i spoznajom«. ¹⁸ To nas podsjeća na aristotelovsko-tomističku tvrdnju da je duša na neki način sve, jer se svojom spoznajnom i voljnom moći može suobličiti svakoj stvari.

Kako se ta neponovljivost, jedinstvenost i različitost osobe očituju? Za mladog Berdjajeva to je bila neposredna danost naše svijesti o sebi, dok u svojoj zreloj filozofiji on vidi najbolje očitovanje osobe u stvaralaštvu. U stvaralačkom aktu dolazi do izražaja drugotnost i neponovljivost osobe. Osoba je zapravo sa stvaralačkim aktom identična. Posljedica toga je

¹⁶ Na to upućuje i P. Prini, *Esistenzialismo*, Roma 1972, 126.

¹⁷ U filozofiji zrelog razdoblja Berdjajev to pokazuje na primjeru realizma univerzalija i nominalizma. Realizam univerzalija negira individualnom realizmu svaki samostalni bitak, jer ga čini ovisnim o univerzalnim rodovima i idejama, koji jedini stvarno egzistiraju. Protiv toga Berdjajev tvrdi: »Univerzalno je iskustvo u subjektu, ne realnost u objektu. Nema objektivnog svijeta ideja.« *O rabstve i svobode čeloveka*, Pariz 1939., 34. S druge strane, nominalizam vodi do beskonačnog drobljenja individualnog. Nominalizam je izraz individualizma, koji u ime čisto negativne slobode (sloboda od...) odbacuje sve vrijednosti i obveze. To uništava i samu slobodu i osobu, jer »tko sve svete stvarnosti i vrijednosti minira, koje ga nadilaze, taj baca u zrak i sebe samoga, on minira svoj vlastiti ja i njegova se osoba uništava u kaotičkom ništa.« *Filosofija neravenstva*, Berlin 1923, 179.

¹⁸ *Duh i realnost*, Pariz 1937, 16.

odbacivanje supstancije. Ako se izuzme djelo *Smisao stvaralaštva* (1916), Berdjajev u svojoj zreloj filozofiji posvuda stavlja na mjesto supstancije akt. Supstancija je stvar, objekt, priroda (u Kantovu smislu), a akt je zbivanje i život. Osnovno svojstvo akta jest osobnost, tj. individualna neponovljivost i jedinstvenost: »Akt u pravom smislu riječi jest osobni akt, stvaralački akt. Svaki jedinstveni, neponovljivi akt događa se samo jedan jedini put; njegovo ponavljanje znači pasivnost ili je to opet novi akt.«¹⁹ Na taj način se Berdjajevljeva refleksija o aktu povezuje s osobom, pri čemu se on donekle oslanja na Maxa Schelera: »Osoba je akt. Max Scheler je definira kao jedinstvo akata.«²⁰

To se jedinstvo izražava u vjernosti i sjećanju. To znači da je jedinstvo osobe duhovne a ne supstancijalne naravi: »Osoba je cjelovit lik čovjeka, u kojemu je duhovni princip ovladao svim duševnim i tjelesnim čovjekovim silama.«²¹

Metafizička mogućnost stvaralačkog akta, a to znači i ličnosti kao etičke vrijednosti, leži u potenciji (mogućnosti), koja je izvor zbivanja i života. U potenciji je sadržana beskonačnost i bezdanost bitka, kojih nijedan akt ne može posve iscrpiti. Uvijek je veće ono što je skriveno od onoga što se pojavilo i aktualiziralo (ostvarilo). Potencija je ustvari isto što i sloboda. Sloboda je naime »čista potencija, koja se ni na čemu ne temelji.«²² U odnosu na svaki aktualizirani bitak njezine su mogućnosti beskonačne. Stoga je ona »s beskonačnošću bitka, s beskonačnošću života, s Ungrund-om bitka povezana.«²³ Sloboda nadilazi svaki aktualizirani bitak, transcendentna mu je, ali tako transcendentna da je ujedno »njegov najdublji unutarnji temelj.«²⁴

Sloboda ne garantira samo drugotnost, jedinstvenost i individualnost osobe u odnosu na svijet objekata, nego omogućava također da čovjek bude »drugi Božji«, njegov partner i suradnik. To prema Berdjajevu ne bi bilo moguće kad bi čovjekova sloboda bila od Boga stvorena, jer bi onda ona bila njim determinirana. To bi s jedne strane ukidalo drugotnost i partnerstvo čovjeka u odnosu na Boga, a s druge bi sâm Bog time bio odgovoran za sve zlo na svijetu. Zbog toga Berdjajev dolazi do zaključka da je čovjekova sloboda nestvorena: »Ono što se označava kao 'stvorensko ništa', to je upravo nestvoreno u stvorenju, njegova sloboda. Ali priroda stvorenja je od Boga stvorena i ne može biti označena kao ništa.«²⁵ Tu »nestvorenu slobodu« nije moguće racionalno odrediti.

¹⁹ *Die menschliche Persönlichkeit und die überpersönlichen Werte*, Wien 1937, 18.

²⁰ Isto, 18.

²¹ *O rabstve i svobode čeloveka*, nav. dj., 28.

²² *Metafizičeskaja problema svobody*, u: *Put* 1928, br. 9, 41—53. Protiv aristoteličko-tomističkog shvaćanja čistog akta tvrdi Berdjajev, da i u Bogu postoji potencija. Nijekati potenciju u Bogu znači isto što tvrditi da u njemu nema zbivanja i života. Ali istodobno dodaje da se proces u Bogu ne smije shvatiti po uzoru na procese u našem rastrganom vremenu. Proces u Bogu ne protuslovi božanskom miru. Bog je *coincidentia oppositorum*.

²³ *Filosofija svobodnogo duha*, I svezak, Pariz 1927, 189. U shvaćanju potencije i slobode Berdjajev je ovisan o njemačkom mističaru Jakobu Böhmeu.

²⁴ Isto, II svezak, 196.

²⁵ *O naznačenii čeloveka*, Pariz 1931, 31.

U odnosu na svako racionalno nešto ona je ništa, ali ne u apsolutnom smislu nego kao mēon. U njoj leži mogućnost ljudske osobe, kao i mogućnost zla. Ta koncepcija, koja predstavlja u stvari napuštanje skolastičkog »creatio ex nihilo« i vraćanje grčkom shvaćanju, po kojemu Bog stvara samo formu ili određeni način bivstvovanja, dobro ističe čovjekovu drugotnost u odnosu na Boga i oslobađa Boga od odgovornosti za zlo, ali je njezin nedostatak u opasnosti metafizičkog dualizma, koji se s idejom Boga ne može pomiriti. Možda je Berdjajev, da je razvio drugačiju ideju stvaranja — da stvaranje nije shvatio kao determiniranje — mogao izbjeći te poteškoće.

Ali po Berdjajevu sama sloboda nije dostatna da bi stvaralački akt odnosno osoba bili mogući. Za to je potrebna i milost Božja. Tako je stvaralački akt suradnja milosti i slobode, onoga što od Boga silazi k čovjeku i onoga što se od čovjeka uzdiže k Bogu. Osim toga stvaralački akt pretpostavlja i dar, »koji Bog Stvoritelj dariva čovjeku stvaraocu i s kojim je povezano konkretno određenje čovjeka«. ²⁶ U Božjim darovima i karizmama, koje Berdjajev shvaća u Pavlovu smislu, dolazi do izražaja čovjekov poziv i čovjekovo određenje. Stvaralaštvo je odgovor na Božji zov. U tome se pokazuje njegova teologalna i dijalogalna bit. Predmet tog stvaralačkog dijaloga jest svijet, »koji pruža materijal za čovjekovo stvaralaštvo«. ²⁷ To znači da stvaralaštvo nije nikakva privatna stvar između mene i Boga. Ono je bitno upravljeno na svijet koji čovjek kao suradnik Božji mora preobraziti i dovršiti. Zato prema Berdjajevu stvaralački akt nije identičan s umjetničkim proizvođenjem, on je obuhvatniji; označava transcendiranje palog i viziju boljeg svijeta kao i borbu za njegovo ostvarenje. Stoga je u stvaralačkom aktu uvijek prisutan i eshatološki momenat.

Iz toga proizlazi da je i osoba po svojoj biti teologalna i dijalogalna. Ona se ne konstituirala samo u odnosu prema »Ti«, kao kod Bubera, nego i u odnosu prema »Mi«: »Buber ima pravo: bez odnosa prema drugom kao 'Ti' ne postoji 'Ja'. Ali je odnos 'Ja' i 'Ti' za Bubera odnos između čovjeka i Boga, tj. biblijski problem... Kod njega ne postoji uopće problem socijalne metafizike, problem 'Mi'.« ²⁸ Tako prema Berdjajevu afirmacija »Mene« uključuje i »Tebe« i »Nas«: »'Ja' je primarno, ali kad kažem 'Ja', kažem i afirmiram već 'Ti' i 'Mi'.« ²⁹

Što je pak to »Mi«? Berdjajev ga definira »kao unutarnje zajedništvo i zajednicu između 'Ja', u kojoj je svaki 'Ti', ali ne 'Ono'.« ³⁰ To zajedništvo se događa u trećem; ono pretpostavlja participiranje na nekom jedinstvu, koje obuhvaća i »Mene« i »Tebe«. To jedinstvo je Bog: »Obostrano prožimanje između 'Mene' i 'Tebe' događa se u Bogu.« ³¹

»Mi« je zapravo identično sa *sobornosti*: »Sobornost je egzistencijalno 'Mi'.« ³² Princip sobornosti je duh. U duhu je osoba s Bogom i čitavim

²⁶ Isto, 136.

²⁷ Isto, 136.

²⁸ *Ja i mir ob-ektov*, Pariz, 1934, 98.

²⁹ Isto, 100.

³⁰ Isto, 98.

³¹ Isto, 172.

³² *Problem čeloveka*, u: *Put* 1936., br. 50, 3—26.

svemirom ujedinjena, ali to ujedinenje ne ukida jedinstvenost osobe. U duhovnom životu Jedno »se ne suprotstavlja mnoštvu kao u odnosu na mnoštvo neka izvanjska stvarnost; ono prožima mnoštvo i stvara život, a da ne ukida mnoštvo«. ³³

Berdjajev ne želi da se *sobornost* shvati kao neku prestabiliziranu harmoniju u Leibnizovu smislu. U Leibniza su jedinstvo i harmonija dane izvan bez učešća monada, dok su po Berdjajevu monade slobodne, one imaju vrata i prozore te su kao takve aktivne u izgradnji *sobornosti*. Ni zlo nije nepoznato dobro, nego ima svoj izvor u slobodi monada, u njihovu egoističkom zatvaranju u se.

Nema dakle osobe bez otvorenosti i odnosa prema »Tebi« i »Nama«. K tome Berdjajev dodaje i odnos prema nadosobnim vrijednostima i svetinjama. Tako kvalitativni sadržaj osobe »izrasta iz njezina stvaralačkog stupnja u zajedništvo s Tobom, s nekom drugom osobom, iz sjedinjenja s osobama, s osobom Božjom — ali također iz stvaralačkog odnosa prema nadosobnim vrijednostima i svetinjama, koje često primaju oblik 'ideja'.« ³⁴

Tako shvaćena osoba jest kriterij istine. Tu se Berdjajev izričito poziva na Kierkegaarda: »Kierkegaard tvrdi... da je subjektivitet istina i stvarnost. On ima dakako u tom smislu pravo što kriterij istine ne može biti u objektu, on leži u subjektu, u mojoj svijesti i savjesti.« ³⁵ Istina nije konstatacija činjenica nego smisao egzistencijalnog subjekta. Taj se smisao otkriva intuicijom: »Intuicija je stvaranje smisla, aktivno osmišljavanje, prodor smisla u mrak, bljesak u tami.« ³⁶ U tako shvaćenoj istini nalazi se »konkretni univerzalizam, koji ne protuslovi osobi nego je pretpostavlja.« ³⁷

Logičko mišljenje polazi uvijek od nečeg nedokazanog, što može biti spoznato samo neposrednom intuicijom. To znači da to mišljenje ne može biti zadnji kriterij istine. A ako ne postoji objektivni kriterij istine, onda je istina — shvaćena kao subjekt i egzistencija — kriterij same sebe: »Jedini kriterij istine jest istina sama, zračenje njezina sunčanog svjetla.« ³⁸

Valjanost istine koju ja vidim, može spoznati samo onaj tko ima isto duhovno iskustvo kao ja. To znači da je univerzalna istina moguća samo tamo gdje postoji duhovno zajedništvo ili *sobornost*. U takvom zajedništvu nije potrebno dokazivati istinu. Zato Berdjajev kaže: »Čitav logički dokazni aparat postoji za one koji sa mnom nemaju zajedništva, koji ne vide istinu koju ja vidim, s kojima ne saobraćam u istini.« ³⁹

U svemu tome dolazi do izražaja Berdjajevljevo nepovjerenje u racionalno mišljenje, što se pokazuje posebno u njegovoj etici, u kojoj se on ogorčeno bori protiv svih racionalnih općevažećih normi. U suprotnosti

³³ *Filosofija slobodnog duha*, I svezak, nav. dj., 44.

³⁴ *Die menschliche Persönlichkeit und die überpersönlichen Werte*, nav. dj., 32.

³⁵ *Ja i mir ob-ektov*, nav. dj., 41.

³⁶ Isto, 69.

³⁷ *Opyt eshatologičeskoj metafiziki*, Pariz 1947, 47.

³⁸ Isto, 49.

³⁹ Isto, 49.

s Kantom koji je tvrdio da svaki čovjek uvijek i posvuda u istoj situaciji treba djelovati na isti način, Berdjajev ističe da svaki čovjek treba »u-vijek individualno djelovati i svaku moralnu zadaću individualno rješavati; on treba biti u svakom moralnom činu stvaralac i ne smije se pretvoriti u moralni automat«. ⁴⁰

Ali iako je logičko mišljenje posljedica grešnog pada, ipak se u njemu nalaze zrake istine, kao što se u etičkim normama nalaze tragovi dobra. Zato, od onoga koji ne može ljubiti bližnjega u Kristu Berdjajev traži, da prema njemu barem ispuni zakon. Kao što je već prije rečeno, logičke i etičke norme samo su stanja palog bitka. U svojoj zreloj fazi to grešno stanje bitka sa svim njegovim posljedicama Berdjajev naziva objektivacijom. Taj pojam uključuje u sebe i Kantov pojam prirode, Buberov »Es« i Heideggerov »Man«, kao i Marxovo otuđenje. No Berdjajevljeva objektivacija nema samo gnozeološko i socijalno nego i religiozno i metafizičko značenje. Objektivacija je svijet univerzalnog, objektivnog, koji se predstavlja kao stvarnost svoje vrste i u kojemu individualno i subjektivno na razne načine biva negirano. Izvoditi stvaralačke akte, biti osoba, znači boriti se protiv takvog stanja za drugačiji svijet — svijet duha.

Ako sada pogledamo unatrag, možemo zaključiti da Berdjajev u konačnici, kao i Mihajlovski, vidi mogućnost pomirenja subjektivnog i objektivnog, individualnog i univerzalnog u etičkoj osobi. Ali za razliku od Mihajlovskoga, etička je osoba prema Berdjajevu ujedno u teologalnom i dijalogalnom odnosu, po čemu je ona upravo osoba. Taj je odnos, međutim, racionalno neizraziv i nedokučiv, jer je neponovljivo individualan i subjektivan, a racionalno mišljenje ne podnosi ništa individualno i subjektivno. Ali budući da je ono, kao sve objektivno i univerzalno, posljedica grešnog pada, ne pripada prvotnom stanju bitka. Na taj način posljednja riječ pripada iracionalizmu i misticizmu.

⁴⁰ O naznačenii čeloveka, nav. dj., 142.

SUBJEKTIVISMUS UND INDIVIDUALISMUS IN DER PHILOSOPHIE BERDJAJEWS

Zusammenfassung

Eine genetische Lektüre zeigt, dass das Problem des Subjektivismus und Individualismus mit seinen verschiedenen Aspekten und Schattierungen das Hauptproblem der Philosophie Berdjajews ist, von dem sie eine innere Logik bekommt. Im Verlauf seiner philosophischen Entwicklung gibt Berdjajew mehrere Lösungen dieses Problems. Am Anfang werden Subjektivismus und Individualismus im Namen eines sozialen Monismus abgelehnt, der eine Verbindung von Marx und Kant darstellt. Bald danach versucht Berdjajew mit Hilfe der Kantschen Ethik das Subjektive und Individuelle zur Geltung zu bringen, um in einem dritten Moment, nach dem er sowohl Marxismus als auch Idealismus aufgegeben hat, ein individualistisches und monopluralistisches Weltbild zu entfalten. Er behauptet, dass das ursprüngliche Sein individuell und substantiell ist, dass es eine Weltseele gibt und dass die Einheit der Substanzen in Gott gegeben ist. Alles Universelle und Objektive ist nur eine Folge des Sündenfalls. — Der existentialistische Personalismus stellt die letzte Antwort Berdjajews auf das Problem des Subjektivismus und Individualismus dar, die er in der Philosophie seiner Periode der Reife (1913—1914) gibt. Die Idee der Substanz tritt jetzt vor der Idee des Akts zurück, aber die Überzeugung, dass das Sein individuell ist und dass das Objektive einen gefallen Seinszustand bezeichnet, wird nicht aufgegeben. Die Persönlichkeit, in der Berdjajew ethische mit dialogalen und theologalen Elementen unzertrennlich verbindet, ist das Prinzip der Vereinigung des Individuellen mit dem Universellen. Diese Vereinigung beschreibt Berdjajew als *Sobornostj*, die er als das existentielle »Wir« versteht. — Der Hauptmangel dieser Versuche liegt im Irrationalismus, der Berdjajews ganzes Bemühen, das Individuelle zu behaupten, vereitelt.